

Για μια κληρονομιά που ξεχάσαμε ότι έχουμε

«Δεν θέλω να το πιστέψω αλλά ο Διονύσης μας δεν είναι πια εδώ». Έτσι ξεκινάει ο πρωθυπουργός, Κυριάκος Μητσοτάκης, τον αποχαιρετισμό του στον Διονύση Σαββόπουλο. Μάλιστα, «ο Διονύσης μας». Πώς το κατάφερε ο Σαββόπουλος να τον χειροκροτούν οι «φαλάκρες απ' έξω μα και από μέσα», τα αφεντικά που τρώνε «τις μέρες με ήλιο σαν κι αυτό», οι «τεχνικοί της εξουσίας»; Πώς το κατάφερε και αυτές τις μέρες θα κυριαρχεί το «Ας κρατήσουν οι χοροί» και η αποστροφή «εθνική Ελλάδος γεια σου» που τόσο κακοποιούν θεσμικοί παράγοντες και αθλητικογράφοι; Φυσικά όλοι αυτοί βρίσκουν και τα κάνουν. Βρίσκουν στο ίδιο το έργο αλλά και στην προσωπική διαδρομή του Σαββόπουλου.

Το κείμενο που ακολουθεί δεν είναι απάντηση σε όλους αυτούς — τι νόημα θα είχε εξάλλου κάτι τέτοιο. Είναι μια προσπάθεια να δούμε αλλιώς την κληρονομιά του Σαββόπουλου — που είναι ριζοσπαστική στον πυρήνα της αλλά όχι στενά αριστερή — και να διεκδικήσουμε ό,τι μπορούμε από αυτή. Περισσότερο από αυτό, είναι μια προσπάθεια να δούμε το έργο του Σαββόπουλου ως μια ανοιχτή πρόκληση για όποιον και όποια θέλει να ζήσει σε μια διαφορετική κοινωνία. Σε κάθε περίπτωση, δεν είναι ένα κείμενο αποτίμησης ή ανάλυσης της συμβολής του Σαββόπουλου στη μουσική.

Πέρα από τις περιοδολογήσεις

Είναι πολύ συνηθισμένες και θα ενταθεί αυτές τις μέρες η περιοδολόγηση του Σαββόπουλου. Το σχήμα είναι γνωστό: ένας αριστερός, προοδευτικός Σαββόπουλος μέχρι το 1983 όταν κυκλοφορούν τα *Τραπεζάκια Έξω*· ένας πατριωτικός Σαββόπουλος όπως δείχνει το «Ας κρατήσουν οι χοροί», που απομακρύνεται από το προοδευτικό μπλοκ έκτοτε· ένας τελείως ενσωματωμένος το 1989 όταν βγάζει το *Κούρεμα* και μεταβολίζει το σκάνδαλο Κοσκωτά σε πλήρη απόρριψη της κληρονομιάς της μεταπολίτευσης και τραγουδάει για την «αποτυχία της Αριστεράς»· ένας βαθιά συστημικός Σαββόπουλος μετά το 1989 μέχρι και σήμερα που ουσιαστικά έχει περάσει εξ ολοκλήρου στο στρατόπεδο του Ακραίου Κέντρου.

Αυτό το σχήμα έχει διάφορες παραλλαγές, όπως όλα τα αντίστοιχα. Για παράδειγμα, κάποιοι

εντοπίζουν το *Τραπεζάκια Έξω* ως σημείο τομής και περάσματος στην περίοδο που ο Σαββόπουλος στρέφεται στην ελληνοορθοδοξία για έμπνευση. Με αυτό τον τρόπο βέβαια αδικούν κάποια καταπληκτικά τραγούδια όπως το «Μυστικό τοπίο» και το «Μας βαράνε ντέφια». Η μετατόπιση είναι πιο αργή, υπόγεια και είναι δύσκολο να εντοπιστεί ένα σημείο ολικής διαφοροποίησης. Επίσης, είναι προφανές ότι ο Σαββόπουλος του 1989 που τραγουδάει «Το Μητσοτάκ» έχει απομακρυνθεί πάρα πολύ από τον Σαββόπουλο του 1969 που τραγουδάει «Είδα την Άννα κάποτε» και τη «Συννεφούλα». Σε κάθε περίπτωση, πολλά θα γραφτούν από αριστερούς και προοδευτικούς αρθρογράφους για την αντιφατική πορεία του Σαββόπουλου. Όμως εντοπίζουν την αντιφατικότητα κάπως απλοϊκά, αντιπαραβάλλοντας εύκολα το «Μητσοτάκ» με το «Ήλιε, ήλιε αρχηγέ» — κλέβει εκκλησία όποιος και όποια μένει εκεί.

Το θέμα είναι να πάμε πέρα από αυτές τις παραδοχές για να καταλάβουμε τι αλλάζει και γιατί. Αυτό γίνεται πιο εύκολα κατανοητό αν αμφισβητήσουμε εξ αρχής ότι υπάρχει ένας (μονοσήμαντα) «προοδευτικός» Σαββόπουλος — χωρίς αυτό να αναιρεί ούτε λίγο το πόσο σπουδαίος είναι.

Υπάρχει «αριστερός» Σαββόπουλος;

Υπάρχει μια σαφής στράτευση στην περίοδο (1966-1985) που καθιερώνει τον Σαββόπουλο ως έναν από τους σπουδαίους του ελληνικού τραγουδιού. Όταν στο *Φορτηγό* γράφει «Στο Βιετνάμ πυρπόλησαν το ρύζι, πυρπόλησαν το ρύζι, στη Σαϊγκόν δεν μπόραες να ζήσεις», όταν στον ίδιο δίσκο τραγουδάει

Ε ε σύντροφέ μου αχ τι κακό
μέρα μ' ήλιο σαν κι αυτό
να την τρώει τ' αφεντικό

είναι ξεκάθαρη η επιρροή του αντιπολεμικού κινήματος, των ιδεών της Αριστεράς, της ελπίδας για μια άλλη κοινωνία πάνω στη σκέψη του. Στο υπέροχο «Οι παλιοί μας φίλοι» επιμένει πως «έρχεται η στιγμή για ν' αποφασίσεις με ποιους θα πας και ποιους θ' αφήσεις».

Από την άλλη, αργότερα, το 1979 στη *Ρεζέρβα* κατηγορεί τον «Πολιτευτή» ότι

άλλαξες το σώμα μου με έπιπλα και σκεύη
σαν τον σοσιαλισμό που σε βολεύει.

Στέκεται απέναντι στη ματαίωση της Αριστεράς της μεταπολίτευσης, τη δημιουργία μιας γραφειοκρατίας που πέρασε από την εξορία και τώρα «μιλά στο πόπολο σαν τον ναυαγοσώστη». Όμως δεν έχει απομακρυνθεί από την αρχική προσδοκία αφού τελικά υπάρχει ακόμα δρόμος πέρα από τους πολιτευτές:

Εκείνο που υψώνεται και σε εκμηδενίζει
είναι της καρδούλας μου το φως που ξεχειλίζει
κι ότι σε γλιτώνει και σου δίνει την αιτία
είναι που χρειάζεται κι η γραφειοκρατία.

Όμως όλα αυτά μας δίνουν πάντα τη μισή εικόνα. Η «στράτευση» του Σαββόπουλου έχει πάντα δύο συγκεκριμένα φίλτρα· από τη μία η αναζήτηση της ατομικής εκπλήρωσης και του αυθεντικού εαυτού που περνάει μέσα από την ένταξη στον συλλογικό αγώνα και από την άλλη η συνδιαλλαγή με την παράδοση και όσα αντιφατικά την συγκροτούν. Η Αριστερά της μεταπολίτευσης μπορεί να επικοινωνήσει με το δεύτερο, έχοντας βγει από την αμερικανοκίνητη δικτατορία και τα γεγονότα του 1973, ακούει το «Για την Κύπρο» και νιώθει ότι μιλάει για τον δικό της αγώνα για εθνική ανεξαρτησία. Όμως, ζορίζεται με το πρώτο, την έμφαση στην ατομικότητα και προτιμά να την παρακάμψει τελικά — αλλά εδώ είναι το ζουμί.

Το 1977, βγάζοντας τους Αχαρνείς του Αριστοφάνη, ο Σαββόπουλος καταθέτει έναν εντυπωσιακό δίσκο (που πρέπει να ακουστεί ως ενιαίο τραγούδι) που συνθέτει και τα τρία ρεύματα της σκέψης του: τον ριζοσπαστισμό, την επιδίωξη της ατομικής απόλαυσης αλλά και την παράδοση (εν προκειμένω την αρχαία ελληνική κωμωδία που έρχεται να δέσει με έναν ροκ δημιουργό). Ο πρωταγωνιστής Δικαιόπολις αρνείται να συμμετάσχει στον Πελοποννησιακό πόλεμο και ψάχνει να συνάψει ειρήνη με τους Σπαρτιάτες για τον ίδιο και την οικογένειά του, θα δεχθεί την επίθεση των καρβουνιάρηδων και του στρατηγού Λάμαχου και θα βγει νικητής. Όχι όμως γιατί υπερασπίζεται τόσο πολύ την ειρήνη (ο Σαββόπουλος προειδοποιεί ότι «Ο Δικαιόπολις δεν είναι αντιπολεμική καρικατούρα και ειρήνη και αφοπλισμός και τέτοια») όσο επειδή προβάλλει το όνειρό του (να ανοίξει μπακάλικο) τη γιορτή («Εκεί όπου οι άνθρωποι δεν καθορίζονται απ' τα συμφέροντα, δηλαδή απ' την ανάγκη») και την ατομική απόλαυση («κυκλοφορεί με δυό κορτσούδια αγκαλιά»). Ταυτόχρονα, η αντισυστημικότητα δεν εκλείπει και το τελευταίο μέρος (η Έξοδος αφού πρόκειται για αριστοφανική κωμωδία) ανοίγει με τα παρακάτω λόγια

η διαλεκτική του Αριστοφάνη.

Φίλε θεατή, να το πάρεις το κορίτσι.

Κι αν δεν ξέρεις το χορό του Ησαΐα, μη φοβάσαι, θα στον μάθει ο παπάς.

Κάτω οι διαλεκτικές των τεχνικών της εξουσίας!

Αυτή τη διαλεκτική ψάχνει διαρκώς ο Σαββόπουλος: να το πάρεις το κορίτσι αλλά να ηττηθεί και η εξουσία. Ανάλογα με την περίπτωση, είναι άλλος ο κυρίαρχος πόλος σε αυτή τη διαλεκτική. Στους Αχαρνείς είναι το «κορίτσι» αλλά στην υπέροχη «Συγκέντρωση της ΕΦΕΕ» το ατομικό βγαίνει μέσα από το συλλογικό, επικαθορίζεται:

στ' αμφιθέατρο σε ψάχνω, στους διαδρόμους και τους δρόμους,

και ζητώ πληροφορίες και υλικό,

να φωτίσω τις αιτίες που μ' αφήνουνε μισό

....

η συγκέντρωση ανάβει κι όλα είναι συνειδητά.

Όσα μας αφήνουν μισούς θα γίνουν ξεκάθαρα μέσα από τη συλλογικότητα, εκεί που όλα είναι συνειδητά — όχι τυχαία η Αριστερά και το φοιτητικό κίνημα της εποχής ερωτεύτηκε αυτό το τραγούδι και όχι απλά επειδή μιλούσε για την κραταιά τότε ΕΦΕΕ. Ο Σαββόπουλος συλλαμβάνει με τον καλύτερο ίσως τρόπο αυτή τη βαθιά ικανοποίηση που έχει νιώσει όποιος και όποια βλέπει την ατομική προσπάθεια να ενώνεται μες τη συλλογική, όταν αφήνεται να ενωθεί με το πλήθος που είναι άγνωστο και γνωστό ταυτόχρονα.

Όμως ο Σαββόπουλος δεν καλεί να υποταχθεί το ατομικό στο συλλογικό (όπως θα λέγαμε στη διάλεκτο των κομμάτων της Αριστεράς αλλά και των κοινωνικών κινημάτων). Αντίθετα, ανησυχεί για την αυθεντικότητα των ατομικοτήτων που ψάχνουν να εκπληρωθούν μέσα από το συλλογικό. Το 1979, στο «Για τα παιδιά που είναι στο κόμμα» γράφει

Έβγαλες ουρά και προβοσκίδα, κρύφτηκες πίσω από μια εφημερίδα

κάνεις πως διαβάζεις και δεν μας χαιρετάς

Έβγαλες στο δέρμα σου ραβδώσεις, τρέχεις με ομάδες κι οργανώσεις

κι όλο το ρολογάκι σου κοιτάς

...

Έλα, χωρίς πολιτικούς με το φτερό σου να πετάει

όχι στων μανιφέστων τις κλεισούρες αλλά σε κείνο εκεί το μπαρ που ξενυχτάει

Σε μια περίοδο μαζικοποίησης της Αριστεράς ανησυχεί για εκείνα τα παιδιά που «και αυτό το αύριο το αλάνι, όργανο του κόμματος το έχουν κάνει»· η λύση βρίσκεται στην επανανακάλυψη της ατομικής απόλαυσης, έστω σε ένα μπαρ για αρχή. Στον ίδιο δίσκο, τραγουδάει «η αγάπη δουλεύει για τον σοσιαλισμό». Τα τρία ρεύματα συνυπάρχουν όλη αυτή την περίοδο με μικρότερη ή μεγαλύτερη ένταση στο έργο του Σαββόπουλου· η επιρροή των κινημάτων και του πολιτικού ριζοσπαστισμού παραμένει σταθερή αλλά δεν μπορούμε να μιλήσουμε για στράτευση ή για μια «αριστερή» περίοδο του Σαββόπουλου. Μπορούμε όμως να μιλήσουμε για μια πρόκληση όμως, ένα γάντι που πετάει στη μεταπολιτευτική κοινωνία.

Ο σαββοπουλικός δρόμος προς τον σοσιαλισμό

Στην περίοδο που καθιερώνεται ο Σαββόπουλος, ξεχωρίζει η επιμονή με τον Τρίτο Δρόμο προς τον σοσιαλισμό. Ο Σαββόπουλος σίγουρα επικοινωνεί με αυτή την αναζήτηση, μέχρι και το 1989 που θα αποκηρύξει το ΠΑΣΟΚ ριζικά στο «Μην περιμένετε αστείακια». Ταυτόχρονα όμως, χαράζει τον δικό του δρόμο. Περνάει αναγκαστικά μέσα από τη συνομιλία με ό,τι μπορεί να συνιστά αυτό που λέμε «παράδοση», διαστέλλοντας την· αυτό καταφέρει στους Αχαρνείς, στα τραγούδια με τη Δόμνα Σαμίου αλλά και στον Οδυσσεβάχ. Η ορθοδοξία θα έρθει σε δεύτερο χρόνο και θα συνδεθεί με τη ματαίωση και την εγκατάλειψη του ριζοσπαστισμού. Όμως αυτό δεν αναιρεί ότι δημιουργείται μια εθνο-λαϊκή (με τους όρους του Γκράμσι) πρόταση που διεκδικεί την ηγεμονία, όχι πολιτικά ή εκλογικά αλλά στο πεδίο του πολιτισμού. Τίποτα το παραδοσιακό, τίποτα το εθνικό δεν της είναι ξένο και μπορεί στις συναυλίες να σταθεί δίπλα σε ό,τι είναι τυπικά «αγωνιστικό» — στον *Μπάλλο* το 1971, οι παραδόσεις της Αριστεράς και της μουσικής συναντιούνται σε όλο τον δίσκο και ειδικά στο «Κιλελέρ».

Η άλλη πλευρά της σαββοπουλικής πρόκλησης είναι μια νέα σχέση ατομικού και συλλογικού που τίθεται περισσότερο με τη μορφή ερωτήματος προς την πολιτικοποίηση της Μεταπολίτευσης. Μπορεί η «αγάπη να δουλεύει για τον σοσιαλισμό»; Για να γυρίσουμε στους *Αχαρνείς* με τι θα έμοιαζε μια διαλεκτική που θα κινούνταν με το παρακάτω σχήμα

Είναι η χάρη που μας παίρνει
σκάει κι απογειώνεται
βρίσκει την καινούρια βία
και ξανασαρκώνεται

Απαντήσεις δεν υπάρχουν και ο Σαββόπουλος σίγουρα κουράστηκε πολύ γρήγορα με το να τον αντιμετωπίζουν σαν αυθεντία και στο «Νέο κύμα» θα γράψει

Οι εμπνεύσεις μου είναι γλωσσοδέτες,
νιώθω συχνά σαν τους τριγύρω σκηνοθέτες,
που οδηγήσαν μια γενιά
στα πιο βαθιά χαζουμουρητά.

κάνοντας τη δική του κριτική στον διδακτισμό άλλων καλλιτεχνών, ελπίζοντας ότι ο ίδιος δεν θα πάρει αυτό τον δρόμο. Το μόνο σίγουρο είναι ότι η μέθεξη του ατομικού με το συλλογικό θα έχει κάτι το διονυσιακό και μυστηριακό, θα είναι ακατάληπτο. Αυτό που δεν μπορείς να αποδώσεις με λόγια, αυτό που τελικά σε συναρπάζει χωρίς να μπορεί να περιγραφεί. Αυτό προσεγγίζει στην «ΕΦΕΕ» αλλά η κορυφαία στιγμή θα έρθει στο «Μυστικό τοπίο», ένα τραγούδι για τα αδιέξοδα της Μεταπολίτευσης αλλά και τον έρωτα και μια προσπάθεια να ξεπεράσεις τον εαυτό σου, να επικοινωνήσεις με κάτι πέρα από σένα

Θύρα επτά και Θύρα κάτω από τις ερπύστριες
Όλα διαβήκαν απ' τις γλώσσες τις στραγγαλίστριες
Όμως εγώ σ' αφουγκράστηκα σα λεξούλα ενός αγνώστου
κι όχι σα μέρος του λόγου τους και του δικού τους πόστου

Για να σ' αγκαλιάσω με καημό και πάλι να σε νοιώσω
Όσο είμαι τοπίο μυστικό τούτο εδώ που ποθώ ν' αποδώσω

Όλα αυτά, ήταν και παραμένουν προκλήσεις για όποιον και όποια θέλει να φανταστεί έναν άλλο τρόπο ζωής. Σήμερα, με κοινωνίες κατακερματισμένες και εξατομιευμένες, υπάρχει το δέλεαρ να σκεφτούμε ξανά μονόπλευρα τον άλλο δρόμο, ως κυριαρχία του συλλογικού πάνω στο ατομικό. Χρειάζεται ίσως και αυτή η πλευρά όμως πρέπει να αφήσει ανοιχτό το ενδεχόμενο να είναι πολύ πιο ασταθής η ισορροπία και σίγουρα πρέπει να υπάρχει χώρος για κάτι το απροσδιόριστο και διονυσιακό. Φίλε θεατή, να το πάρεις το κορίτσι!

Σε αυτό τον τόπο, όσοι αγαπούνε τρώνε βρώμικο ψωμί...

Η κληρονομιά του Σαββόπουλου δεν ανήκει σε ένα ρεύμα, είναι σίγουρο αυτό. Φρόντισε για αυτό και το εγγενώς αντιφατικό έργο του Σαββόπουλου αλλά και ο άνθρωπος Σαββόπουλος τα τελευταία 30 και πλέον χρόνια. Η πορεία αυτή δείχνει (μεταξύ άλλων) τις μεταστροφές του συσχετισμού δύναμης, τα αδιέξοδα μιας εθνο-λαϊκής πρότασης που, σε περίοδο υποχώρησης του ριζοσπαστισμού, γίνεται έκκληση στην εθνική ενότητα, κούφιος πατριωτισμός, ενώ η ανησυχία για την ατομική απόλαυση γίνεται ατομικισμός και κυνισμός, αντίθεση στο συλλογικό. Το 1994 στο «Μέρες καλύτερες θα 'ρθουν» συμπυκνώνονται αμφότερες οι μετατοπίσεις

Κι αυτοί που μας πληγώσανε, καθώς το φως τελειώνει
αισθάνονται την μοναξιά που Έλληνες ενώνει
Και δεν ακούν τα κόμματα και το μεγάφωνό τους
τον χτύπο μόνο της καρδιάς που μας βαφτίζει ανθρώπους

—

Κι εμείς που αριστερίσαμε, ποιο τάχα ήταν το λάθος;
εφιάλτης ήταν το είδωλο, αλήθεια όμως το πάθος
και βούλιαξε στον χείμαρρο, στο δίκιο του πνιγμένο
και ξάφνου βγήκε απ' τα κλαδιά της Πίστης φωτισμένο

Από τις «αιτίες που με αφήνουν μισό» που βρίσκονται στους άλλους, στη συγκέντρωση, περνάμε στον μοναδικό χτύπο της καρδιάς, από την Αριστερά στα κλαδιά της Πίστης. Αποκομμένα από τον ριζοσπαστισμό, τον τρίτο πόλο της παρέας, τα άλλα δύο ρεύματα συναντάνε όλες τις παραλλαγές

του συντηρητισμού και της κυρίαρχης σκέψης ταυτόχρονας. Έχει δίκιο ο Μητσοτάκης να διεκδικεί το δικό του κομμάτι από αυτή την κληρονομιά — βέβαια, επειδή είναι βαθιά άσχετος παραποίησε στο αποχαιρετιστήριο μήνυμά του τη «Θαλασσογραφία».

Όμως, ο πυρήνας από τον οποίο ξεκινάνε όλα τα σαββοπουλικά, είναι μια πρόκληση χειραφέτησης, μια προσπάθεια να συνταιριάξεις τα πάντα με διαφορετικό τρόπο, να παράγεις το νέο, επιτιθέμενος στο παλιό, ενώ συγχρόνως το σέβεσαι και το διατηρείς. Αυτό που έκανε τον Σαββόπουλο αυτό που ήταν, είναι ένα μόνιμο κάλεσμα σε όσους «αγαπούνε και τρώνε βρώμικο ψωμί» γιατί πάντα σε αυτό τον τόπο «οι πόθοι τους ακολουθούνε υπόγειες διαδρομές» — μια συνθήκη που δεν μπορεί να αγγίξει το κυβερνητικό στρατόπεδο, τους αρθρογράφους των μεγάλων ΜΜΕ που έχουν έτοιμες στο συρτάρι τις αγιογραφίες και περίμεναν απλά τον θάνατο για να αλλάξουν μια ημερομηνία και να τις δημοσιεύσουν. Επιπλέον, το σαββοπουλικό έργο δεν τους αγγίζει γιατί είναι μια διαρκής απαίτηση (όσο αφελής και αν είναι) για γνήσιες σχέσεις που δεν μεσολαβούνται από τα συμφέροντα ή τις γραφειοκρατίες, μια προσδοκία για έναν έρωτα που η τροχιά του

Μπαινοβγαίνει σ' ένα χώρο που για ήλιο

Στρίβει μόνο κατά τη δεξαμενή

Και με μαύρα ματογυάλια ξαναστρίβει

Στης αγάπης την πλευρά τη σκοτεινή

Αυτή η κληρονομιά, αυτή η αναζήτηση της χειραφέτησης σε όλα τα επίπεδα μας ανήκει πέρα ως πέρα. Δεν είναι δική μας με τη στενή έννοια της ιδιοκτησίας αλλά γεννήθηκε σε μια περίοδο που ο ριζοσπαστισμός είχε τη δυνατότητα να έλκει δημιουργούς σαν τον Σαββόπουλο. Είναι η παρακαταθήκη της «ιδεολογικής ηγεμονίας της Αριστεράς» που τόσο ξορκίζει ο Βορίδης.

Φυσικά, ο Σαββόπουλος ο ίδιος άλλαξε και μάλλον θα τα λαιδορούσε όλα αυτά, επικαλούμενος τις αλλαγές που έζησε. Δεν πειράζει. Σήμερα τα πράγματα έχουν έρθει τούμπα ξανά και ξέρουμε ότι «η ζωή αλλάζει δίχως να κοιτάζει τη δικιά σου μελαγχολία» — δεν έχουμε χρόνο να αναπολούμε τη χαμένη πια μεταπολίτευση. Μπορούμε να αποχαιρετήσουμε τον Σαββόπουλο για να τον ξαναβρούμε στην επόμενη στροφή όπου θα λάμψει ξανά η πρόκληση που θέτει το έργο του.